

İBN SÎNÂ'NIN KONUM KATEGORİSİNDE HAREKET DÜŞÜNCESİ VE KONUMSAL HAREKET KAVRAMININ TARİHİ

Eşref ALTAŞ*

Özet:

Aristo'nun mekân tanımı, sınırlı âlem anlayışı ve hareketin sadece nicelik, nitelik ve mekân kategorilerinde gerçekleştiği düşüncesi, en büyük feleğin hareketiyle ilgili çeşitli problemleri gündeme getirmiştir. En uzak felek hareket ediyorsa nerede hareket etmektedir? Bu problem, Meşşâî ve Yeni-Eflatuncu şarihler tarafından uzun süre tartışılmıştır. Kindî, İbn Adiy ve Fârâbî'nin farklı teklifleri olmuş, İbn Sînâ ise bu problemi çözmek için hareketin konum kategorisinde de gerçekleştiğini kabul etmiştir. Daha sonra İbn Rüşd bu düşüncüyü eleştirmiş, Şîrâzî ise yeni bir mekân tanımı önererek tartışmaya yeni boyutlar eklemiştir. Bu makale mekân ve en uzak feleğin hareketi bağlamında konumsal hareket düşüncesinin antik Yunan'dan müteahhir döneme uzanan serüvenini, özellikle de Müslüman filozoflar nezdindeki seyrini incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ, İbn Rüşd, Konum Kategorisi, Hareket, Mekân, Felek, Sabit Yıldızlar Göğü.

Avicenna's Thought on Motion in the Category of Position and History of the Concept of Positional Motion

Abstract:

Aristotle claims that the place is an inner most limit of a containing body and the universal is finite beyond that there is nothing and there is nothing outside of the heavens which could contain the mand

* Yrd. Doç. Dr., Yalova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü İslam Felsefesi Anabilim Dalı

the motion is actualized in categories of the quality, quantity and place. His accounts caused various problems related to definition of place, and the movement and the positions of the heavens. This problem can be expressed whether the sphere of the fixed stars is moving and where are they moving? This problem was discussed for a long time by the Peripatetic and Neo-Platonic commentators. During the Islamic period al-Kindi, al-Farabi and Ibn Adiy offered different solutions. Avicenna suggested to solve this problem by accepting the motion can be actualized in the category of position. After Avicenna, Averroes criticized his idea and Shirazî added a new dimension to the debate by proposing a new definition of place. This article analyses the adventure of the category of position in the context of the movement of the outer most celestial sphere from ancient Greek onwards, and also aims to explore the solutions which were raised particularly during Islamic period.

Key Words: Avicenna, Averroes, Shirazî, Position, Motion, Place, Sphere, Fixedstars.

Giriş

Aristo (m. ö. 322) varlığı açıklama noktasında varlığın ilkesini sayılar olarak kabul eden Pisagorcular'ın ve atomculuğu kabul eden Demokritos (m. ö. 370)'un görüşlerini daha genel bir ifade ile süreksiz ve atomik her türlü anlayışı reddetmiş, büyüklüklere dayanan sürekli cisim anlayışını benimsemiştir. Özellikle varlığın değişime kapalı olduğunu savunan Parmenidesçi okula ve Zenon (m. ö. 430)'un hareketin imkânsızlığına dair ispatlarına karşı Aristo anlardan meydana gelen bir zaman anlayışını, atomlardan oluşan bir cisim anlayışını ve hareketi imkânsız kılan boşluktan oluşan bir mekân anlayışını reddetmiştir. Böylece Aristo zamanı hareketlerin sayısı¹, mekânı kuşatan cismin kuşatılan cisimle bitiştigi sınır², hareketi de bilkuvv ve nesnenin hareket eden bir şey olarak bilfiil hale gelip etkinlikte bulunma süreci³ olarak tarif etmiştir.

Problemin tam olarak ortaya konulabilmesi için Aristo'nun mekân ve evrenin mekânı hakkındaki düşüncelerine biraz daha odaklanmak gerekmektedir. Fizik kitabında Aristo mekân araştırmasına dayanak olarak şunları söylemektedir: “Yer, a) yeri olduğu o nesneyi doğrudan saran bir şey; b) nesnenin hiçbir şeyi değil; nesnenin ilk yeri nesneden ne daha küçük ne de daha büyük; c) her nesneyi bırakıp ondan ayrılabilir; d) ayrıca yerin yukarı ve aşağısı var; her nesne doğal olarak yer değiştirip kendi yerinde kalıyor; bunu da yukarı ve aşağı doğru gerçekleştiriyor.”⁴ O halde mekân madde, suret ya da iki nesne arasındaki vehmi bir boyut değildir.⁵ Yer boşluk olduğu düşüncesini de ayrı bir pasajda tartışan Aristo mekânın boşluk olduğu düşüncesini de reddeder.⁶ Sonuç olarak mekân ona göre, saran cismin sınıridir.⁷

1 Aristoteles, *Fizik*, trc. Saffet Babür, 2. bs. (İstanbul: YKY, 2001), 219b; 212a.

2 Aristoteles, *Fizik*, 209b, 211b.

3 Aristoteles, *Fizik*, 201a.

4 Aristoteles, *Fizik*, 211a.

5 Aristoteles, *Fizik*, 211b.

6 Aristoteles, *Fizik*, 213a-213b.

7 Aristoteles, *Fizik*, 211b.

Aristo hareketin kategorilerdeki durumuna dair soruşturmasının sonunda "madem tözde, görelilikte, etkinlikte ve edilginlikte [devinim] yok, nitelikte, nicelikte ve yerde devinim olması kalıyor geriye; çünkü bunların hepsinde bir karşılımlar var"⁸ diyerek hareketin zıtlık barındıran üç kategoride gerçekleşebileceğini belirtiyor. Farklı filozoflar tarafından cevherde de hareket kabul edilmiştir, ancak ona göre cevherde bir değişimden (metabolê) bahsedilebilirse de cevherdeki değişim bir varageliş-yoğagidiş (gênesis-phthorâ) olduğundan hareket (kînésis), sadece nicelik, nitelik ve mekân kategorilerinde gerçekleşebilir.

Sınırlı bir evren anlayışına sahip Aristo, bu evrenin her yeri kapladığını ve iç içe geçmiş kürelerden oluştuğunu, en dışta ise sabit yıldızlar göğünün olduğunu belirtir. Mekân saran cismin sınırı olduğuna göre esasında evreni saran bir mekândan da söz edilemez. İlk hareket ettirici evrenin gâî nedeni olarak sabit yıldızlar göğünü hareket ettirir. Eterden oluşan ay üstü âlem, ezeli ve ebedî olup oluş ve bozuluşa uğramaz, sadece özsel bir değişime yol açmayan yer-değiştirme (phorâ) vardır ve bu devinim türü de sürekli, kendini yineleyen döngüsel bir harekettir.⁹ Aristo'nun kozmosunda su küre yer küre için, hava küre su küre için, ateş küre hava küre için dikey bir düzenle mekân sağlamakta, gök küreler de benzer şekilde adeta soğan kabukları gibi dikey bir düzenle sabit yıldızlar göğüne kadar hemen üstteki hemen alttakini kuşatıp sardığı küreye mekân tutmaktadır. Fakat en uzak feleğin bir üstünde onu saran bir şey olmadığından onun mekânı problem olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁰

Meşşâî ve Yeni Eflatuncu Şarihlerin Önerileri

Aristo'nun mekânla ilgili görüşlerini karşıt görüşlerle mukayese eden Simplicius (ö. 560) ve Yahya en-Nahvî (John Philoponus) (ö. 570), Aristo'nun mekân anlayışı ve âlemin döngüsel hareketi hakkında bazı tartışmaları nakletmektedirler. Nitekim konuyla ilgili Theophrastus (m. ö. 287), Rodoslu Eudemous (m.ö. 300), İskender el-Afrodisi (ö. 211'den sonra), Efesli Maximus (ö. 372) ve Themistius (ö. 390)'un görüşlerini bu müelliflerin eserlerinden öğrenebilmekteyiz.

Simplicius'un nakline göre; Aristo'nun mekân, hareket ve özellikle en uzak feleğin hareketi tasavvurunun ortaya çıkardığı problemler Aristo'nun halefi Theophrastus tarafından beş sorun şeklinde dile getirilmiştir. Theophrastus'un, Aristo'nun mekân anlayışına göre konumuzla ilgili dile getirdiği üç ve dördüncü problemler şunlardır: Aristo'nun mekân anlayışına göre; a) Her cisim bir mekânda olmayacaktır. Zira sabit yıldızlar göğünün bir mekânı olmayacaktır. b) Eğer gök küreler birlikte alınacak olurlarsa âlem bir bütün olarak bir mekânda olmayacaktır.¹¹ Sonuçta mekânın cisimler arasındaki ilişkiler ağı olduğunu kabul eden Theophrastus Simplicius'un belirttiğine

8 Aristoteles, *Fizik*, 226a.

9 Aristoteles, *Fizik*, 260a-260b, 261b.

10 Jon McGinnis, "Positioning Heaven, The Infidelity of a Faithful Aristotelian", *Phronesis*, (2006/51, 2, f2), s. 140-161, s. 145.

11 Keimpe Algra, *Concept of Space in Greek Thought*, (Leiden: Brill, 1994), s. 234.

göre açık bir şekilde bütün kategorilerde hareketi kabul etmekle beraber,¹² feleklerin hareketini, konum kategorisindeki hareket ile ilişkilendirmemişti.¹³

Theophrastus'un dile getirdiği sorunlardan sonra müteahhir döneme kadar birçok filozofu uğraştıran sorun şöyle formüle edilebilir: a) Mekân, kuşatılan cismi saran cismin sınırıdır. b) Evreni saran bir cisim olmadığından evrenin mekânı yoktur. c) Hareket nitelik, nicelik ve mekân kategorisinde gerçekleşir. d) O halde mekânı olmayanın, evrenin hareketi yoktur. Oysa Aristo, evreni hareketli olarak tasarlamıştı. Bir başka ifadeyle Aristo evrenin hareket ettiğini söylemektedir. Peki, ama mekânı olmayan bir evren nerede hareket etmektedir?

Aristo Fizik kitabında gökyüzünü saran bir cisim olmadığı için onun bütün olarak bir yerde olmadığını ve belli bir yerde olmadığını söyleyerek Theophrastus'un belirlediği sorunun farkında olduğunu gösterir. Ancak Aristo'ya göre, göklerin parçalarını saran cisimlerin varlığı nedeniyle parçalarının bir yerde olduklarının ve dolayısıyla bir bütün olarak göklerin arazi anlamında bir mekânının olduğu ve devindiği söylenebilir.¹⁴ Nitekim Aristo'nun bu anlayışını tartışan Rodoslu Eudomos evren bir kaptaki hareket ettiği ve bu şekilde düşünüldüğü için ona işaret edildiğini, onun bir başka mekâna doğru hareket etmemesine rağmen evrenin parçalarının bir mekânda dönüp durduğunu belirtmektedir. Ona göre en uzak felek her şeyi kuşatıp sardığı ve onları sınırladığı için her şeyin bir mekânı olduğu söylenebilir. Fakat aynı zamanda bütün bir âlem, içerdiği parçalardan ibaret olduğuna göre ve her parçanın da bir mekânı olduğuna göre bu durumda en uzak feleğin de bir mekânda olduğu söylenebilir. Böylece en uzak felek, mekânı olmamasına rağmen yine de herhangi bir mekândadır.¹⁵ Bu perspektif çağdaş bazı araştırmalarda¹⁶ Aristo'nun bir mekânı olmakla herhangi bir mekânda var olmak arasında ayırım yaptığı şeklinde sunulmuştur. Bu ayrıma göre evren bir mekâna sahip olmamakla birlikte mekân kategorisinde hareket etmektedir. Bu çözüm mekânı olmamasına rağmen "herhangi bir yerde" olan en uzak felekle ilgili bazı detayları aydınlığa kavuşturmakla beraber en uzak feleğin parçalarındaki varlığı ve fiziksel cisimlerin hareketini en uzak feleğin dönüşünü açıklama noktası

12 Richard Sorabji, *The Philosophy of the Commentators 200-600, II, Physics*, (New York: Cornell University Press, 2005), s. 67.

13 Mekânla ilgili Aristo'nun görüşünün tasviri ve Theophrastus ve diğer şarihlerin eleştirileri için bk. Salih Günaydın, Fahreddin er-Râzî'nin Düşünce Sisteminde Mekân Kavramı, yüksek lisans tezi, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2013), s. 33 vd.

14 Aristoteles, *Fizik*, 212b; Helen S. Lang, *The Order of Nature in Aristotle's Physics Place and the Elements*, (New York: Cambridge University Press, 1998), s. 116.

15 Aristoteles, *et-Tabî'at tercümetü İshak b. Huneyn maa şuruhi İbni's-Semh, ve'bni Adiy ve Mettâ b. Yunus ve Ebi'l-Ferec İbn et-Tayyib*, nşr. Abdurrahman Bedevi, 2. bs. (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyye el-Âmme, 1984), I, 319; McGinnis, "Positioning Heaven", s. 146.

16 Benjamin Morrison, *On Location: Aristotle's Concept of Place* (Oxford, UK: Clarendon Press, 2002), s. 97-102'den nakleden Jon McGinnis, "Positioning Heaven, The Infidelity of a faithful Aristotelian", *Phronesis*, (2006/ 51, 2, f2), s.140-161, s. 146.

karanlıkta kalmaya devam etmektedir.¹⁷ Yahya en-Nahvî'nin de itirazı üzere mekânlı parçaların evrenin mekânı haline dönüşmesi, mekânlı parçaların mekânsal hareketleri devam ederken bütün âlemin parçalarının yer değiştirmemesi, bütün evrenin herhangi bir yerde olması ya da parçaların birbirlerine göre ve bütün de parçalara göre yerleri değişmemekle birlikte en uzak feleğin mekân kategorisindeki hareketi gibi sorunlar bu çözümde cevaplanıp giderilememiştir.¹⁸

İskender el-Afrodisi'nin fizik şerhi günümüze kadar gelmemişse de onun konuyla ilgili bazı yorumları Simplicius'un şerhinde korunmuştur. İskender'in yorumuna göre göklerin devinimi, hareket (locomotion) olarak değil, bir merkez etrafında dönme hareketi (revolution) olarak adlandırılmalıdır ve bu ikisi farklı şeylerdir. Simplicius Aristo'da geçtiği şekliyle hareket kategorilerinin dört olduğunu, dairevî hareketin cevherde, nitelikte ve nicelikte olmadığına göre mekânda hareket olduğunu, üstelik Aristo'nun döngüsel ve doğrusal hareketi hareket cinsi altında saydığını belirterek İskender'in yorumunu zayıf bulmaktadır. Nitekim İskender, metafizik şerhinde nitelik, nicelik ve mekânda hareketin dışında başka bir kategoriden bahsetmemektedir.¹⁹

Aristo'nun Gökyüzü Üzerine adlı eserinde yönleri tartışan ve göklerin yukarı-aşağı, sağ ve solu olduğunu belirleyen pasajları²⁰ üzerinden hareket eden Efesli Maximus en uzak feleğin hareketinin sağa sola hareketi olarak görüp göklerin mekânını dikey değil yatay olarak tasarlamak istemiştir.²¹ Benzer bir görüş İbn Rüşd tarafından kendi zamanında yaşayan Endülüslü ez-Zerkâlî'ye atfedilmektedir. İbn Rüşd'ün nakline göre Zerkâlî, güneşin burç feleğindeki farklılıkları/düzensizlikleri tespit etmesi nedeniyle dokuzuncu feleğin hareketini, ileri geri hareketi olarak düşünmektedir.²² Güneş'in etrafında ve kendi yörüngelerinde batıdan doğuya doğru dönen gezegenler, normal yönlerine hareket ederken belirli zamanlarda sanki duruncaya kadar kademeli olarak yavaşlar ve sözde-geri hareketine (retrograde motion/el-hareketü't-terâcü'iyye) başlar, belirli bir süre bu şekilde devam ettikten sonra bu sefer geri hareketi duruncaya kadar kademeli olarak yavaşlar ve normal ileri döngüsel hareketine (prograde motion/el-hareketü'l-müstedîretü'l-müstemirre) devam eder. Dünya'dan bakan bir gözlemciye göre, Dünya ve diğer gezegenlerin hızlarının doğurduğu bir göz yanılması olan bu hareket yer merkezli sistemlerde çözülmesi güç problemler doğurmuş olduğundan muhtemelen Zerkâlî, gezegenlerin geri hareketlerini açıklamak üzere bu teoriyi geliştirmiş olmalıdır.

17 McGinnis, "Positioning Heaven", s. 146.

18 Aristoteles, *et-Tabi'at*, I, 319.

19 McGinnis, "Positioning Heaven", s. 147-148.

20 Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, trc. Saffet Babür, (Ankara: BilgeSu, 2013), 284a-285b.

21 McGinnis, "Positioning Heaven", s. 146.

22 İbn Rüşd, *Metafizik Şerhi*, trc. Muhittin Macit, (İstanbul: Litera, 2004), s. 117.

Efesli Maximus'un teorisi bağlamında Yahya en-Nahvî, ileri-geri hareket teorisinin, feleklerin hareketini açıklamaktan oldukça uzak olduğunu düşünmektedir.²³ Mekân problemi bağlamında bir başka öneri ise Yeni-Eflâtuncu şarih Themistius'a aittir. Themistius'a göre en uzak feleği dıştan saran bir şey olmadığı için bu anlamda bir mekânı yoktur, ancak en uzak feleğe içten temas eden Satürn feleğinin ona bir tür mekân sağladığı söylenebilir. Yahya en-Nahvî²⁴'nin anlatımı ve eleştirisi şöyledir:

“Aynı şekilde hareket de kısım kısımdır. Onun bir kısmı yer değiştirme (en-nukle) hareketi olup mekân hareketidir. Bu da dairesel ve döngüsel kısımlarına ayrılır. İmdi sabit yıldızlar küresinin hareketi daireseldir, oysa bu küreyi kuşatan bir şey yoktur. Bu durumda onlardan biri [Themistius] şöyle demiştir: “Onun basit mekânı, Zuhâl (Satürn) küresi tarafından sınırlandırılmıştır.” Bu iddia, filozof [Aristo]'nun “mekân haricî ve eşittir” şeklindeki temel yargılarının iptal ettiği bir iddiadır. Çünkü Satürn küresi ile sınırlanan şey, burçlar küresi [sabit yıldızlar göğü]ne eşit değildir. Aynı şekilde sabit yıldızlar küresi, Satürn küresinin mekânıdır. Satürn küresi de burçlar küresinin mekânı olursa bu durumda bir şey kendi mekânının mekânı olur ki bu imkânsızdır. Zira tek bir şeye zıt olan iki şeyin tek bir şey için ispatı caiz değildir. Çünkü tek bir kişi, oğlu olduğu kişinin babası olamaz.”²⁵

Aristo'nun mekân tanımı ile özellikle göklerin bütün olarak mekânsız olduğu görüşü arasındaki muhtemel tutarsızlığı Fizik şerhi ile zaman ve mekâna dair risalesinde yukarıda belirtilen görüşleri vererek tartışan Simplicius ise döngüsel hareketi mekân kategorisinde gerçekleşen bir hareket olarak görmektedir. Ona göre en uzak gök, mekânını değiştirmemektedir, gök ve âlem bir mekânda değildir. Aristo, şarihlerin söylediği gibi sadece sabit yıldız küresinin değil, bütün olarak göklerin hareketsiz ve mekânsız olduğunu söylemektedir. Simplicius'a göre döngüsel hareket cevher, nicelik ve nitelik kategorilerinde gerçekleşen bir hareket olmadığına göre onun sadece doğrusal olarak hareket eden cisimlerin mekânını değiştirdiklerini ve sadece bu hareketin mekânda olduğunu söylemediği ortaya çıkar.²⁶

Yahya en-Nahvî ise Aristo'nun mekân görüşünü reddedip mekânın kendisi hareket etmeyen, cismin işgal ettiği üç boyutlu mücerret bir uzam olduğunu savunduğu için konuyla ilgili eleştirilerini daha radikal bir şekilde yapıp başka alternatifler üzerinde durmuştur. Aristo'nun, Fizik 209a'da mekân için kullandığı yüzey ifadesi Nahvî'nin eleştirdiği ilk noktadır. McGinnis'in ifadesiyle Aristo'nun burada kastettiği daha çok

23 McGinnis, “Positioning Heaven”, s. 146.

24 Bedevî metinde geçen “Yahya'nın Yahya b. Adi olduğunu belirtiyorsa da Endress ve Lettinck söz konusu Yahya'nın en-Nahvî olduğunu ve metnin ya birebir olmak ya da kısmen özetlenmiş ve kısaltılmış olarak geçtiğini metin karşılaştırmalarının da olduğu çeşitli delillerle göstermişlerdir. Kaldı ki buradaki görüşler Nahvî'nin Fizik şerhinin aslına da uygundur. Paul Lettinck, *Aristotle's Physics and Its Reception in the Arabic World* (Leiden: E. J. Brill, 1994), s. 4.

25 Aristoteles, *et-Tabî'at maa şuruh*, I, 319.

26 Muhittin Macit, *İbn Sînâ'da Doğa Felsefesi ve Meşşâî Gelenekteki Yeri*, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), s. 131-132.

uç, sınır ve taraf anlamlarında olup Nahvî'nin ona atfettiği gibi üç boyut ya da matematiksel cismin yüzeyi anlamında kullanmadığı için onun bu konuyla ilgili eleştirileri kişinin söylemediğini söylemiş olarak kabul etmek (straw-man) olarak adlandırılan mantık yanlışı kapsamında değerlendirilebilir.

Nahvî'nin odaklandığı ikinci deliller ise göklerin hareketi ve mekânı ile ilgili olup bir delil, bir dilemma olarak kurulmuştur. En uzak feleğin bir mekânı a) vardır ya da b) yoktur. a) Eğer varsa Aristo'nun mekân tanımına göre onu saran bir şey olacaktır. Oysa onun âlem anlayışında âlem sonludur. Âlemin ötesinde âlemi kapsayan hiçbir boşluk yoktur ve zira boşluk fikri de batıldır. Buna göre âlemin ötesinde bir şey olmadığına göre onu kuşatan bir şey anlamında bir mekânı olmadığı da açıktır. Eğer en uzak feleğin bir mekânı varsa bu demektir ki Aristo'nun mekân görüşü yanlıştır. b) Dilemmanın diğer tarafına göre en uzak feleğin bir mekânı yoktur. O zaman sabit yıldızlar göğü mekân hareketi yapamaz. Fakat antik ve ortaçağlar boyunca bir tecrübi bir gerçek olarak kabul edilmektedir ki gökler hareketlidir ve sabit yıldızlar feleği takriben 24 saat içinde feleğin etrafında dönerek gece gündüzü meydana getirmektedir. O halde feleğin hareketi hangi kategoridedir? Aristo ve antik yorumcuları hareketi sadece üç kategoride kabul ettiğine göre, feleklerin hareketi de nicelik ve nitelik hareketi olmadığına göre göklerin hareketi mekân kategorisinde olmalıdır. Oysa dilemmanın bu kısmındaki varsayıma göre göklerin mekânı yoktur. Şu halde ister göklerin mekânlı olduğunu söyleyelim ister mekânsız olduğunu söyleyelim her iki durumda Aristo'nun mekân ve hareket düşüncesi açısından çözülemez ve çelişkili bir durum ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak Nahvî Aristo'nun mekân görüşünü reddedip üç boyutlu boşluk görüşünü kabul ederek yukarıda bahsettiği problemlerden kurtulmak istemiştir.²⁷

Konum Kategorisinde Hareket Fikrini İlk Kim Ortaya Attı? Kindî, İbn Adiy, Fârâbî

Konu, İslam dönemindeki filozoflar tarafından da çeşitli yönleriyle tartışılmaya devam etmiştir. Konunun İbn Sînâ (ö. 428/1037)'daki ve sonrasındaki teorik seyrini ele almadan önce konum kategorisinde hareket fikrini ilk kimin ortaya attığı konusundaki tartışmalara değinmek gerekmektedir. Geç dönem müelliflerinden Teftazânî (ö. 792/1390) hareketin kategorilerle ilişkisini ele alırken her ne kadar İbn Sînâ'nın sözlerinin konumsal hareketin kendisinden başka farkına varan olmadığı izlenimi verse de aslında konuyu açıklığa kavuşturanın Fârâbî (ö. 339/950) olduğunu söylemektedir.²⁸ Cürçânî (ö. 816/1413) de benzer şekilde İbn Sînâ'nın sözlerinin vazî harekete kendisinden önce hiçbir filozofun vakıf olmadığını işaret ettiğini, gerçekte durumun böyle olmadığını, Fârâbî'nin 'Uyûnü'l-mesâil'de feleklerin hareketinin dairesel ve vazî olduğunu söylediğini ifade etmektedir.²⁹ İsrakî şarihler İbn Kemmûne

27 McGinnis, "Positioning Heaven", s. 148-151.

28 Teftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, nşr. Abdurrahman Umeyre, (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1998), II, 416.

29 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Hasan Çelebi ve Siyalkûtî haşiyesiyle birlikte, (Kahire: Matbaatü's-Saade, 1907), VI, 611.

(ö. 683/1284) ve Şehrezûrî (ö. 687/1288?)'nin ifadeleri de Cürçânî ve Teftazânî'nin ifadelerinin tekrarı gibidir. İbn Kemmûne ve Şehrezûrî konum kategorisindeki hareketi belirttikten sonra şöyle söylerler:

“Konumda harekete gelince filozofların çoğunluğu bu konuya dikkat etmemiştir. Şeyh Ebû Ali ise ilk defa kendisinin bunun farkına vardığını düşünmektedir. Oysa ilk defa bu konunun farkına varanın Ebû Nasr el-Fârâbî olduğu söylenmiştir.”³⁰

Geriye doğru biraz daha gidildiğinde Cürçânî, Teftâzânî ve işrakî metinlerin şarihlerinin kaynağının Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) olduğu, bunu ilk defa Râzî'nin el-Mebâhisü'l-meşrikiyye'de dile getirdiği ve Mülâhhas'ta tekrar ettiği görülecektir. Râzî, hareketin “konum (vaz’)” kategorisiyle ilişkisini ele alırken İbn Sînâ'nın görüşlerini aktardıktan sonra bölümü şu şekilde sonlandırmaktadır:

“Üstad'ın [İbn Sînâ] sözü, konum hareketinin kendisi tarafından bulunmuş (istahracehû) ve kendisinden öncekilerin (el-mütekaddimûn) bilmediği bir husus olduğu izlenimi vermektedir. Oysa ben, üstat Ebû Nasr el-Fârâbî'nin bu yöndeki bir açıklamasını ‘Uyûnü'l-mesâil adlı muhtasar kitabında gördüm. O şöyle demektedir: “Feleklerin hareketi konumsal (vazî) ve dairevidir.”³¹

Gerçekten de ‘Uyûnü'l-mesâil’de gökcisimlerinin hareketinin yer değiştirmeyen (vazî) ve dairevi (devrî) bir hareket olduğu belirtilmektedir.³² Ancak ‘Uyûnü'l-mesâil’ in İbn Sînâcı bir metin olup Fârâbî’ye ait olmadığına dair modern incelemelere³³ dayanarak ‘Uyûn’dan hareketle konumsal hareketi ilk ortaya atanın Fârâbî olduğuna dair bir hükme varmanın mümkün olmadığını belirtebiliriz. Bugüne gelmediği bilinen Fârâbî'nin fizik şerhinden göklerin mekânıyla ilgili görüşlerini nakleden İbn Rüşd (ö. 595/1198)'ün tanıklığı da Fârâbî'nin bu fikre sahip olmadığı yönündedir. İbn Rüşd, Fârâbî'nin göklerin mekânıyla ilgili görüşlerini hem İbn Bâcce (ö. 533/1139)'nin Aristo yorumundan hem İbn Sînâ'nın icadından daha doğru ve daha Aristocu bir çözüm olarak görmekte ve vaz kategorisindeki devrî hareketin İbn Sînâ'nın fikri olduğunu sarahaten belirtmektedir.³⁴ Fârâbî'nin şerhi bugüne gelmemiş olsa da onun konuy-

30 İbn Kemmûne, *et-Tenkîhât fi şerhi'l-Telvîhât*, Tahran Kütübhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi Millî, nr. 1850, vr78a; Şehrezûrî, *Resâilü's-Şecere'ti'l-ilâhiyye fi ulûmi'l-hakâiki'r-rabbâniyye*, nşr. Necefkûlî Habibî, (Tahran: Mütesses-i Pejuhişi Hikmet ve Felsefe, İran, 1385), II, 163.

31 Fahreddin er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fi ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabî'iyât*, nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'lArabî, 1410/1990), I, 701; Râzî, *Mülâhhas fi'l-mantık ve'l-hikme*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr.: 1730, vr.103a'da “kendisinden başkasının (düne mâ 'adâhü) bilmediği” şeklinde.

32 bk. ‘Uyûnü'l-mesâil, trc. Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik, 2003) içinde, s.121.

33 bk. M. Cüneyt Kaya, “Şukûk alâ ‘Uyûn: ‘Uyûnü'l-mesâil’in Fârâbî’ye Âidiyeti Üzerine”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 27 (2012), 29-67; Yaşar Aydın, *Fârâbî’de Tanrı-İnsan İlişkisi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), s. 22.

34 İbn Rüşd, *el-Cevâmî’ fi'l-felsefe: kitâbü's-semâi't-tabî*, ed. Josep Puig; thr. Albertus Zimmermann, Salvator Gomez Nogales. (Madrid: Instituto Hispana-Arabe de Cultura, 1983), s. 53-56.

la ilgili fikirlerini içeren kısa bir pasaj Cevâbâtün li-mesâil süile 'anhâ adlı eserinde vardır. Burada seyrelme ve yoğunlaşmanın, pürüzlü ve pürüzsüzlüğün anlamlarını ve hangi kategoride oldukları sorusuna cevap olarak Fârâbî, bunların konum kategorisine dâhil olduklarını söylemektedir. Seyrelme anında cismin parçalarının birbirinden uzaklaşıp araya başka cisimler girmesinin ya da yoğunlaşması durumunda parçaların konumlarının yakınlaşmasının konum kategorisinde olduğundan bahseden Fârâbî'nin bununla parçaların pozisyonlarını mı yoksa seyrelme ve yoğunlaşma hareketinin kendisini mi kastettiği açık değildir.³⁵ Fârâbî'nin bu ifadelerine katılmakla birlikte İbn Sînâ, cismin miktarının değişmesi anlamındaki seyrelme ve yoğunlaşmanın nitelikte harekete dâhil olduğuna işaret etmektedir.³⁶ Sonuç olarak İbn Rüşd'un tanıklığının da gösterdiği üzere göklerin hareketinin ya da döngüsel hareketin konum kategorisinde gerçekleştiğine dair Fârâbî'nin eserlerinde bir işaret bulmak mümkün değildir.³⁷

Biraz daha öncesine gidildiğinde âlemin sonlu olduğu, âlemin dışında boşluk ve doluluk olmadığı şeklindeki bazı Aristocu kabulleri devam ettiren Kindî (ö. 252/866)'nin Kitâbü'l-Cevâhiri'l-hamse eserinde konuyla ilgili daha önceki şarihlerde rastlanmayan bir ifade vardır. Kindî, burada Aristo'nun değişimin dört kategoride geçtiği fikrini farklı formlarla tekrarlar. Yer değiştirme hareketinin bir kısmı olarak belirlediği dairevî hareketle ilgili olarak ise şunu belirtir:

“Yer değiştirme hareketi ise dairesel ve doğrusal olmak üzere ikiye ayrılır. Dairesel hareket de ikiye ayrılır. Çünkü dairesel hareket, hareket edenin yerinin değil, parçalarının sürekli olarak yerinin değişmesidir ve hareket eden yerini değiştirmeksizin merkez olan orta bir nokta etrafında hareket eder. Tabii varlıklardan feleğin, arazi varlıklardan değirmen taşının, yine okçu ve zanaatkârın sanatlarındaki hareketleri böyledir.”³⁸

Kindî'nin burada yer değiştirme altında saydığı halde yer değiştirmedini belirttiği hareketi, “yerinin değil parçalarının sürekli olarak yerinin değişmesi” şeklinde yeniden bir tanımlama teşebbüsü gözden kaçmamaktadır. Diğer yandan Kindî dairesel hareketle ilgili problemin sadece mekânı olmayan en uzak feleğin hareketi ile ilgili olmadığını, dairesel hareket ile doğrusal hareket arasında mekânlı cisimler düzleminde de farklılıklar nedeniyle yeni bir tahlil gerektireceğini görmüş olmalıdır. Nitekim onun çabasının sadece en uzak felekle ilgili değil, değirmen örneğinde görüldüğü gibi her türlü yer değiştirmeyen dairesel hareketi tanımlama çabası olduğu fark edi-

35 Fârâbî, “Cevâbâtün li-mesâil süile 'anhâ”, *Risâletân felsefiyyetan*, nşr. Cafer Al-i Yasin (Beyrut: Dârü'l-Menahil, 1987), içinde s. 81-82.

36 Avicenna, *Kitâbu'l-Hudûd, Livre des Definitions*, ed. A.M. Goichon, (De l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire, 1963), s. 37-38.

37 İbn Sînâ'nın fizik görüşlerini anlatan İrakî konum kategorisinde hareketin Kindî ve Fârâbî'de olduğunu iddia etmektedir. Fakat onun buna delil olarak gösterdiği pasajlar, sözde-Fârâbîci metin '*Uyûnü'l-mesâil* dışında doğrudan bir ifade içermemektedirler. Muhammed Atıf Irakî, *el-Felsefetü'l-tabiiyye inde İbn Sînâ*, 2. bs. (Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 1983), s. 209-212.

38 Kindî, *Kitâbü'l-Cevâhiri'l-hamse, Resâilü'l-Kindî el-felsefiyye*, nşr. Muhammed Abdülhâdî Ebü Rîdde, (Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî, 1953), içinde, II, 22-26.

lecektir. Dairesel hareketin bu yeni tanımı özellikle konum kategorisinin “Bir şeye a) parçalarının birbirine nispetleri ve b) parçalarının kendisinin dışındaki durumlara nispeti sebebiyle arız olan bir yapıdır”³⁹ şeklindeki tanımından alınmıştır. Nitekim İbn Sînâ da konum kategorisinin “bütün” ve “tamam” için parçaları ile parçaların yönleri arasındaki nispet için söz konusu olduğunu belirtecektir. Fakat ne olursa olsun Kindî feleklerin yer değiştirmeyen dâiresel hareketini, çelişik bir şekilde mekân kategorisinde sayıp tanımını konum kategorisinden devşirmekte ancak konum kategorisinde hareket ifadesini kullanmamaktadır.

Konum kategorisinde hareket anlayışına doğru giden yolda Kindî’den sonra bir katkı da Yahya b. Adiy’in konuyla ilgili ifadelerinde bulunabilir. Yahya b. Adiy (ö. 364/974), Themistius’un yukarıda geçen çözümüne Yahya en-Nahvî’nin itirazlarından sonra şunları kaydeder:

“En dış feleğin hareketi, onun karşısında bütünün parçalarının paralelliklerinin değişimi sebebiyle ancak diğer mekânsal hareketlere benzetilerek (teşbihen) mekânsal diye isimlendirilebilir.”⁴⁰

Burada İbn Adiy tıpkı Kindî gibi parçaların pozisyonlarının değişimini dikkate almakta fakat bu hareketi mekân kategorisinden çıkararak sadece mekân kategorisine benzetilmek suretiyle söylenebileceğini belirtmektedir. Metnin sonraki cümlesinde İbn Adiy, Aristo’nun sabit yıldızlar feleğinin yerini “mekân” değil de Satürn feleğince “sınırlanmış” diye isimlendirdiğini iddia ederek Themistius’a ait çözümü Aristo’nun zannedip Aristo’daki mekânın dıştan kuşatanın sınırı olduğu düşüncesini unutmış gözükse de İbn Adiy’in benzetme ifadesi ufuk açıcı olmuştur. Zira İbn Adiy, Kindî’nin mekân kategorisinde sayıp konum kategorisinin tanımıyla tanımladığı hareketi, mekân kategorisinin dışına çıkararak feleğin hareketi ile mekân kategorisi arasındaki ilişkiyi benzetme düzeyine indirmiştir.

Bu durumda mekân kategorisine ait olmayan, parçaların birbirlerine ve kendisi dışındaki şeylere nispetiyle tanımlanan hareket hangi kategoride gerçekleşmektedir? İbn Adiy bu konuda bir şey söylememektedir. İbn Sînâ öncesinde Aristo’nun fiziğine şerh yazan İslam dönemi diğer filozofları Metta b. Yunus (ö. 328/940), Ebû’l-Ferec b. et-Tayyib (ö. 435/1044) ve İbnü’s-Semh (ö. 418/1027)’in şerhlerinde de bu konuda bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun dışında Arapçası kaybolmuş olan Fârâbî’nin Fizik’e yaptığı şerh ya da talikin⁴¹ bu konuda söyledikleri aşağıda geleceği üzere kısmen İbn Rüşd tarafından aktarılmış olup onun bu şerhte Aristocu anlamda göklerin

39 Cürçânî, *Kitâbu’l-Ta’rifât*, (Beirut: Mektebetü Lübnan, 1985), s. 273.

40 Aristoteles, *et-Tabî’at maa şuruh*, I, 319.

41 İbnü’l-Kıftî’nin *Şerhu’s-Simâ*, İbn Ebû Usaybia’nın ise *Şerhu’s-Simai’t-tabii alâ ciheti’t-talik* adıyla belirttikleri bu eserin Gerard de Cremona (ö. 1187) tarafından “*Distinctio Sermonis Super Librum Aristotelis de Naturali Auditu*” adıyla yapılan Latince çevirisinin İspanya ve Avusturya’da iki nüshası vardır. Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), s. 312-313; Abdurrahman Bedevi, “Tasdir Amm”, Aristoteles, *et-Tabiat maa şuruh*, girişi, I, 17.

arazi olarak bir mekânda olduğunu belirttiğini biliyoruz. Kaynaklarda Ebû Ahmed b. Kernîb'in Aristo'nun Fizik'inin birinci ve dördüncü kitaplarına, Sabit b. Kurrâ (ö. 288/901)'nin ve Ebu'l-Ferec Kudâme (ö. 320/932)'nin Fizik'in birinci kitabının bir kısmına yazılmış şerhleri ile İbnü'l-Heysen (ö. 432/1040?)'in Fizik kitabına yazılmış telhisinin –ki bunların fizikî varlıklarını henüz bilmiyoruz-⁴² İbn Sînâ'ya etkilerinin olmadığı varsayılabilir. Zira hem Fizik'in birinci kitabının konuyla ilgisi yoktur, hem İbn Sînâ'nın kendisi Râzî'nin söylediği gibi imâ etmemekte, aşağıda geleceği üzere açık açık meseleyi ilk defa kendisinin çözdüğünü söylemektedir. Şu halde konum kategorisinde hareket ifadesi ve tanımı, ne Râzî'nin söylediği gibi Fârâbî'ye aittir –‘Uyûnü'l-mesâil'in Fârâbî'nin olmadığını ispatının kabulü kaydıyla-, ne de Kindî ve İbn Adiy'in bu tür bir isimlendirmesi söz konusudur. Ancak bu müelliflerin konuyla ilgili açıklamalarının İbn Sînâ'nın fikirlerini hazırlama noktasında önemli bir etki görmüş oldukları söylenebilir.

İbn Sînâ: Konum Kategorisinde Hareket ve Dairesel Hareketin Açıklanması

Aristo'nun Fizik kitabının Arapçaya farklı çevirileri vardır. Fizik kitabının şerhlerinden ise İskender el-Afrodisi'nin, Themistius'un, Yahya en-Nahvî'nin ve Porphyrios (ö. 305)'un şerhleri Arapçaya çevrilmişti.⁴³ Bunun dışında Eudemos, Theophrastus ve Galen (ö. 216)'nin de yorumlarını içeren Simplicius'un şerhi ise İslam dünyasında bilinmiyordu, ancak söz konusu müelliflerin çeşitli görüşlerine farklı müstakil risalelerden ve Arapçaya ulaşan şerhlerden kaynaklanan bilgilerle İbn Sînâ'da bazı atıflar bulmak mümkündür.⁴⁴ İslam döneminde yapılan şerhlerin konuyla ilgili içerdiği veriler yukarıda değerlendirilmiştir. İbn Sînâ'nın hangi fizik şerhlerini kullandığı tam olarak tespit edilmemişse de onun Yahya en-Nahvî'nin şerhini kullandığını⁴⁵ ve Themistius'un Paraphraise'i ve yine büyük bir ihtimalle İskender'in kısmen çevrilen Fizik şerhinden yararlandığı bilindiğinden⁴⁶ en azından bu şerhler üzerinden tartışmayı bildiği kesindir. Zaten İbn Sînâ konum kategorisinde hareket fikrini kendisinden önce kimsenin zikretmediğini, ilk defa kendisinin bulduğunu işaret ederek tartışmanın tarihini bildiğini ifade etmiş olmaktadır.

42 Abdurrahman Bedevî, "Tasdîr Amm", I, 9-18.

43 Bedevî, "Tasdîr Amm", 13-14; Lettinck, *Aristotle's Physics*, s. 2-3.

44 Lettinck, *Aristotle's Physics*, s. 2-3; Mesela İbn Sînâ'nın feleklerin hareketinin tek ya da çok olduğu ile ilgili Themistius ve İskender el-Afrodisi'ye atıfları için bk. İbn Sînâ, *el-Mebde ve'l-me'âd*, nşr. Abdullah Nûrânî-Mehdi Muhakkık, (Tahran: Müessese-i Motaleat-ı İslâmî Danışgah-ı McGill Şube-i Tahran, 1984/1363), s. 61-62.

45 İbn Sînâ, *el-Mübâhasât*, nşr. Abdurrahman Bedevî, *Aristo inde'l-Arab*, 2. bs. (Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 1978), içinde, s. 117-239, s. 121; Lettinck, *Aristotle's Physics*, s. 36, 105.

46 Jules Janssens, "İbn Sînâ Önemli Bir Bilim Tarihçisi", *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler II = International Ibn Sina Symposium Papers II*, ed. Mehmet Mazak, Nevzat Özkaya, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş., 2008), s. 84; Lettinck, *Aristotle's Physics*, s. 2-3;

İbn Sînâ'nın konuyu ilk olarak es-Semâû't-tabîi'ye yazdığı şerhte tartıştığı söylenebilir. Zira feleklerin hareketiyle yoğun ilgilendiği eserlerinden biri olan el-Mebde ve'l-me'âd'da ilgili şerhe atıf yapmaktadır. Ne yazık ki şerh daha İbn Sînâ hayattayken kaybolduğundan ne konuyla ilgili onun kaynaklarını, ne de çözümünün gelişim aşamalarını bilemiyoruz. Ancak en uzak feleğin hatta bütün feleklerin konum kategorisinde hareket düşüncesi el-Mebde'de her yönüyle tamamlanmış bir düşüncedir. Ancak bunun hareketin gerekleriyle ilgili teorik ispatları daha sonra eş-Şifâ'da, kısmen de en-Necât ve el-İşârât'ta verilmiştir. Şimdi konumsal hareketin İbn Sînâ'daki gelişimine ve teorik tartışmalarına daha yakından bakabiliriz.

İbn Sînâ, Aristo'yu takiben hareketle bağlantılı altı şey üzerinde durur. a) hareketli nesne (mâ lehu/müteharrrik), b) hareket ettiren neden (mâ bihi/muharrrik), c) hareketin içinde gerçekleştiği (mâ fihi), d) hareket olan hareketin başlangıç noktası (mâ minhu), e) hareketin bitiş noktası (mâ ileyhi), f) miktar ya da zaman.⁴⁷

İmdi, eğer İbn Sînâ konum kategorisinde hareketi ispat etmek istiyorsa hareketle ilgili bu şeylerin ilgili harekette gerçekleşip gerçekleşmediğini test etmek zorundadır. Hareketli nesne, hareket ettiren ve zamanın konumuzla ilgisi genel bir ilişki olduğundan tartışmaya gerek yoktur. Dairesel hareketin mekân kategorisinde değil de konum kategorisinde ele alınması ise (c), (d), ve (e) şıkları ile ilgilidir. Bu problemleri tarihsel problem sırasına göre yani önce (e) şikkını, sonra da (c) ve (d) şıklarını birlikte incelemek uygun olacaktır. Zira İbn Sînâ'nın konumsal hareketi açıklamak için değiştirdiği parametreler de bunlardır.

Theoprastus gibi bütün kategorilerde hareketi kabul eden uç yaklaşımlar bir yana bırakılırsa İbn Sînâ öncesinde değişimin kendisinde gerçekleştiği cevher, nitelik, nicelik, yer kategorileri kabul edilmiş; cevherdeki değişimin oluş bozulmuş olduğu, hareketin ise diğer üç kategoride gerçekleştiği genel olarak kabul görmüştü. Dolayısıyla her türlü dairesel hareket de yer kategorisinde değerlendirilmişti. Tartışılan problem ise mekân kategorisiyle bağlantılı olarak en uzak feleğin mekânsızlığı ile mekânsal hareketi arasındaki çelişkiyi çözmeye odaklanmıştı. İbn Sînâ hareketin yukarıda sayılan gereklerinden (e) parametresine yeni bir ek yaparak sorunu çözmek istemiştir.

İbn Sînâ'ya göre değişimin gerçekleştiği kategoriler Aristo ve şârihlerinde olduğu gibi dört değil, beş tanedir. Cevher kategorisindeki değişim defaten olduğu için bu değişim hareket değil, oluş bozuluştur (el-kevn ve'l-fesâd). Böylece hareketin içinde gerçekleştiği (mâ fihi) kategoriler, nitelik, nicelik, mekân kategorileri ve bu üçüne İbn Sînâ tarafından ilk defa ilave edilen konum kategorisidir. el-Mebde ve'l-me'âd'da İbn Sînâ "feleklerin hareketinin konumsal hareket oluşu mekânsal hareket olmadığı hakkında" başlığı altında konuyla ilgili müstakil bir fasıl vardır. İbn Sînâ burada göksel hareketleri ikiye ayırarak konuyu inceler. a) Gökcisminin kendi dışındaki bir merkez etrafında dönmesi. Bu tür bir hareket bir başlangıç noktasından bir varış nok-

47 İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ: Fizik*, trc. Muhittin Macit, Ferruh Özpilavcı, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), I, 107.

tasına doğru mesafe kat etmeyi gerektirdiğinden mekânların değişimini dolayısıyla mekânsal hareketi gerektirmektedir. b) Gökcisminin kendindeki bir merkez etrafında dönmesi ise bir mesafe kat etmeyi ya da gökcisminin mekânının değişmesini gerektirmemektedir. O halde bu tür bir hareket konumsal hareket olmalıdır.

Bir gökcisminin kendindeki bir merkez etrafında dönmesi neden mekânsal bir hareket değildir? Çünkü nerede sorusuyla bilinen bu kategori bir şeyin mekânına nispetidir. Yerde gerçekleşen hareket de cismin mekânına nispetinin değişmesidir. Bir gökcisminin kendi etrafında dönerek hareket etmesi en uzak felek örneğinde olduğu gibi mümkündür. En uzak feleğin mekânı olmadığına göre onun hareketi nasıl mekân kategorisinde gerçekleşebilir? Mekânı olsa bile kendindeki bir merkez etrafında dönen bir şeyin mekânından ayrılması mümkün değildir. O halde kendindeki bir merkez etrafında dönen bir cismin hareketi konumsal olarak kabul edilmelidir. Çünkü bu tür bir harekete sahip cisim mekânı olsa bile yine de yerinden ve mekânından ayrılıp onu değiştirmez. Fakat bir mekâna sahip ise parçalarının mekândaki birbirlerine göre konumları değişir. En uzak felek örneğinde olduğu gibi bir mekânı yoksa o zaman da parçalarının yönü değişir, yani parçalarının mekânı olmadığı için mekâna değil, yön- lere nispeti değişir. O halde bu tür bir harekette değişen yer değil, parçaların birbirle- rine karşı nispetleri ya da yönleridir. Bir cismin parçalarının birbirlerine nispeti veya parçaların mekânlarına olan nispeti mantıkta konum olarak açıklandığına göre bu da konumsal hareket olarak adlandırılmalıdır.⁴⁸ Yaklaşık bin yıldır çözülemeyen sorunu tahfif edercesine İbn Sînâ "işte mesele, işte çözüm" demekte ve şunları eklemektedir:

"Şu var ki öncekiler bunu [yani konum kategorisinde hareketin gerçekleşebile- ceğini] zikretmemişlerdir. Filozof [Aristo] es-Semaü't-tabiî'de hareketin kendisinde gerçekleştiği kategorileri sayarken konum kategorisiyle ilgili bir şey söylememiştir. İlgilenip üzerinde düşündüğüm bu görüşte, bu hareketin mekânsal değil konumsal olduğu sadece benim aklıma gelmiştir."⁴⁹

Göklerin konumuyla ilgili makalesinde McGinnis, İbn Sînâ'nın İskender el- Afrodisî'nin ektiğini hasat ettiğini söyler. İbn Sînâ ise esasen konum kategorisinde hareketi Aristo'nun dışlamadığını söyleyerek Aristo'nun durumundan hareket ettiğini işaret etmektedir. Aristo ve şarihlerde sadece mekânı olmaması itibariyle en uzak fe- leğin hareketiyle ilgili olarak tartışılan konu, Kindî'nin örneklerinde görüldüğü üzere bütün dairesel hareketlere teşmil edilmişti. el-Mebde'de, en-Necât'ta ve el-Hidâye'de sorunu asla en uzak feleğin hareketine indirgemeyen İbn Sînâ problemin, "en uzak feleğin mekânı olmadığına göre hareketi nasıl olacaktır?" bağlamından daha geniş bir çerçevede ele alınması gerektiğini fark etmiştir. Nitekim onun çabası en dış feleğin ya da iç feleklerin de dâhil olduğu bütün dairesel hareketlerin açıklanabilmesi bağ-

48 İbn Sînâ, *el-Mebde*, s. 69; a.mlf., *Kitâbu'n-Necât*, nşr. Macid Fahri, (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), s. 143-144; a.mlf., *et-Ta'likât*, nşr. Abdurrahman Bedevî, (Kum: Mektebetü'l-İ'lâmi'l-İslâmî, 1984), s. 43; a.mlf., *el-Hidâye li İbn Sînâ*, nşr. Muhammed Abduh, 2. bs. (Kahire: Mektebetü'l- Kahireti'l-Hadise, 1974), s. 137.

49 İbn Sînâ, *el-Mebde*, s. 69.

lamında “kendindeki bir merkez etrafında dönen mekânlı ya da mekânsız bir cismin dairesel hareketinin keyfiyetini” tartışmak yönündedir.

İbn Sînâ’ya göre bütünsel yapısıyla mekândan ayrılmaksızın parçalarının birbirlerine nispeti ya da parçaların yönler nispeti değişen bir şeyin hareketi, mekânına nispetle değil konumuna nispetledir. Çünkü burada mekân ya yoktur ya da cisim bütünsel yapısıyla mekânını terk etmemektedir. Fakat bu, her konumsal hareket içinde olanın konumsal hareketi süresince mekânını da asla değiştirmedeği anlamına gelmemelidir. Nitekim nicelik olarak başkalaşan bir şeyin mekânının değişmesi nasıl imkânsız değilse konumsal hareket içinde olanın da mekânı değişebilir. İbn Sînâ buna örnek vermemektedir ancak bugün bildiğimiz şekliyle örneğin dünya ya da ay, hem kendi etrafında dönerek konumsal hareketini yapmakta hem de kendisinin dışındaki bir merkez etrafından dönerek mekânsal olarak hareket etmektedir. Kindî buna kendi etrafında dönen bir tekerin hem dairesel hem doğrusal hareketini örnek olarak vermişti. En uzak felek ise mekânı olmadığı halde parçalarının yönlerinin birbirine nispetle mekânlarının ya da yönlerinin değişmesiyle konumsal hareket içindedir.⁵⁰

İbn Sînâ en uzak feleğin mekân problemiyle ilgili daha önce Rodoslu Eudemous’un parçaların mekânda hareketli olduğu için feleğin bütünüünün de mekânda hareketli olduğu ve onun hareketinin mekânsal olduğunun söylenebileceği çözümünü ise yetersiz görmektedir. İbn Sînâ parçanın mekânının bütünüünün mekânının parçası olmadığını, ancak bütünüünün mekânının parçasının parçasının mekânı olabileceğini belirtir. Diğer yandan bütünüünün hakikati, parçanın bütünüünün hakikatinden başkadır. Dolayısıyla parçanın bütünü için sabit olan mekânlı hükmü, bütünüünün de mekânlı olduğu hükmünü vermeyi gerektirmez. Kum örneğinde olduğu gibi bir şeyin bilfiil birçok parçaya sahip olması, parçalarının başka bir mekâna mekânsal hareketlerinin mümkün olması ve buna rağmen bütünüünün mekânının değişmemesi gibi birçok örnek bulunabilir. Başka bir örnek şudur: Bütünden (10 sayısı) önce her bir parça (1 sayısı), bütünüünün (10 sayısı) bir parçasıdır, bütünü (10 sayısı) ise parça (1 sayısı) değildir.⁵¹

İbn Sînâ’ya göre konumsal hareketi olumsuzlama bağlamında yapılabilecek itirazlardan biri de mekânda hareketin, hareketlinin mekândan ayrılması değil de mekândan ayrılmasa bile mekânda iken hareketli olması anlamına geldiğinin söylenmesidir. Fakat İbn Sînâ bu itirazın değişim ile hareketi aynı anlamda kullandığını oysa bu ikisi arasında sadece ad ortaklığı olduğunu, itirazcı açısından hal değişimi (istihâle) yer değişimi (intikal) arasında bir fark kalmayacağını belirtir. Zaten söz konusu tartışma “hareket edenin hangi mekânda bulunduğu” değil, “hareketin hangi kategoride” olduğudur.⁵²

Konumsal hareketin başlangıç noktası diyebileceğimiz (c) kendisinden (mâ minhu) ve bitiş gaye noktası olan (d) kendisine doğru (mâ ileyhi) noktaları ile ilgili tar-

50 İbn Sînâ, *Fizik*, I, 129-130.

51 İbn Sînâ, *Fizik*, I, 130-131; Bu itiraz ve delilin anlatımı için bk. Râzî, *el-Mebâhis*, I, 700-701.

52 İbn Sînâ, *Fizik*, I, 131-132.

tışma ise zıtlıklar barındırmayan hareket edip edemeyeceğiyle ilgilidir. Ya da başka bir ifadeyle dairesel harekette bütünün A noktasından hareket edip x mesafesini aşıp B noktasına varması söz konusu olmadığına göre üstelik zamansal olarak feleklerin hareketi ezeli ve ebedi olduğuna göre hem mekânsal hem zamansal olarak hareketin başlangıç ve bitiş noktasının nasıl tespit edileceğidir. Diğer taraftan feleklerin basit bir cirm olduğu göz önüne alındığında kendisinde bilfiil bir noktanın bulunmaması da dairesel hareket için ayrı bir sorun oluşturmayacak mıdır?

İbn Sînâ feleklerin hareketindeki "kendisinden" "kendisine doğru" olan noktaların zıtlığıyla ilgili sorunu çözmek için hem hareketin tanımını tekrar ele almış hem de noktaların tespitinde varsayımı öne çıkarmıştır. İbn Sînâ Aristo'nun hareketi bilkuvv halinde olan şey yönünden nesnenin gerçekleşmesi (fiil ve kemal= entelekheia) olarak tanımadığını belirtir. Daha sonraki şarihler bu kavram etrafında geliştirdikleri çeşitli yorumlarla hareketin başlangıç ve bitiş noktası arasındaki bir noktada ya da noktalarda olmasının ilk yetkinlik, hareketin sonunda ulaştığı tahakkuk ve mükemmelliği ise ikinci yetkinlik olarak yorumlamışlardır. İbn Sînâ da hareketi nesnenin bilkuvvelliği yönünden bilkuvvelliğin ilk yetkinliği olarak tanımlamasına rağmen o Yunanlı şarihlerin ara noktada ya da noktalardaki bilfillik şeklindeki anlayışından farklı olarak başlangıç ve son sınırları arasında belli bir noktada bulunan ama o noktada da durmayıp devam eden bilfillik olarak belirtmiştir.⁵³ Bu feleklerin zıtlık barındırmayan durumlarında harekete imkân veren bir teori olacaktır. Çünkü hareketin gerçekleştiği "kendisinden" "kendisine doğru" noktaları İbn Sînâ'ya göre her zaman zıtlık barındırmak zorunda değildir. Bu noktalar; (a) iki zıt, (b) iki zıt arasındaki farklı noktalar, (c) zıtla ilişkili durumlar, (d) bir araya gelme imkânı vermeyen karşıt (mütekabil) durumlar şeklinde olabilirler. Buna göre feleklerin hareketinde "kendisinden" "kendisine doğru" arasında bir zıtlık ve bilfiil bir sınır söz konusu değilse de bu noktaların bilfiil olduğu varsayılr ve bunlar bir araya gelmeleri mümkün olmayan mütekabiller olarak harekete imkân verir.⁵⁴

İbn Sînâ bu açıklamalara yöneltilebilecek bir soruyu gündeme getirerek konuyu daha özel olarak feleklerle ilgili bağlama taşır. Soru kısaca şöyle ifade edilebilir. İbn Sînâ'nın anlattığı bu hareket teorisinde sınırlar bilfiil değil bilkuvv mevcut iseler, belli bir başlangıç ve belli bir sondan bahsedilemez. Bu durumda başlangıcın hareketin "kendisinden", son da hareketin "kendisine doğru" anlamına gelmediği feleklerde hareket nasıl gerçekleşecektir? İbn Sînâ'nın buna cevabı son ve başlangıcın hareket için (a) fiil ve (b) kuvve olabileceğidir. Feleklerin hareketini açıklayacak olan kuvve ise (bi) fiile yakın kuvve ve (bii) fiile uzak kuvve olarak ele alınabilir. Buna göre ABC üzerinde hareket eden felek, A noktasından/zamanından C noktasına/zamanına doğru hareketinde B nokta/zamanında bulunduğu sırada fiile yakın kuvve durumundadır. Bu ara nokta/zaman sadece varsayımsal olarak fiilidir, zira hareket burada durmamakta, B noktasına/zamanına doğru hareket etmeye devam etmektedir. İşte hareketin B nokta/zamanına

53 McGinnis, "Positioning Heaven", s. 152.

54 İbn Sînâ, *Fizik*, I, 112.

göre durumu da fiile uzak kuvve durumudur. Buna göre feleğin hareketi kişinin, belli bir topluluğun, örf-i hassın ya da tüm insanların uzlaşım olarak tayin ettiği varsayımsal zamandan farklı bir âna ya da aynı âna doğru olur. Böylece başlangıcın tayin edildiği bu farazî ân ya da nokta, feleğin konumsal hareketi için “kendisinden” olduğu başlangıç, belli bir zaman sonra vardığı aynı nokta ya da farklı bir ân ise “kendisine doğru” olan son olarak alınır. Özetle feleğin başlangıç ve son âni ya da noktası varsayımsal olarak alınabilir ve İbn Sînâ hareket için başlangıç ya da sonun bilfiil olması değil fiile yakın bilkuvve olması ya da varsayılmasının mümkün olduğunu belirtir. Böylece dairesel bir cisimde hareketin kendisinden olduğu varsayılan başlangıç noktası aynıyla hareketin kendisine doğru olduğu son noktadır. Başlangıç ve son, tek bir nokta için söylenebilir. Fakat bu durumda tek bir nokta tek bir ânda hareketin başlangıcı ve sonu olamaz. O halde bizzat tek olan nokta, iki farklı itibara göre başlangıç ve son noktası olmuştur. Bu durumda dairesel hareketin varlığı için başlangıç ve son noktası görevi görecek bilfiil bir noktanın olması da şart değildir. Zira bilfiil bir nokta bir kesmeyle, bir temasla, bir denklikle veya bir varsayımla olabileceğinden bütün bunların hiçbirisi felek basit olduğundan mümkün değildir. Öyleyse dairesel harekette bilfiil bir nokta değil, bu noktanın yukarıda belirtildiği şekliyle fiile yakın bilkuvve olması yeterlidir.⁵⁵

İbn Sînâ, muhtemelen felekte bulunabilecek zıtlıkların konumsal hareket için yeterli olmayabileceğini düşünenler için başka bir açıklama girişiminde de bulunur. “Konum (kategorisinde) zıtlık olmadığı için onda kesinlikle hareketin bulunmadığı”nı söyleyenlere karşı İbn Sînâ, konum kategorisinde hareketin olması için zıtlığa ihtiyaç olmadığını yine de oturanın aşama aşama ayakta olmaya doğru hareketinin konumda düşünülerek konum kategorisinde de zıtlık bulunmasının uzak görülmemesi gerektiğini belirtir.⁵⁶ Nitekim İbn Sînâ et-Ta’likât’ta daha açık bir şekilde konum kategorisinde de zıtlık bulunduğunu belirtir. Buna göre tabiat tek olmasına rağmen baş ve gövde arasında üstte olmak ya da altta olmak şeklindeki farklılık bir tezat farklılığıdır. Böylece aşağıda olan yukarı, sonra yukarıda olan aşağı hale gelerek tezat gerçekleşir. Mekân değişirse de konum değiştiğinde paraleller, dengeler ve konumun sahip olduğu bütün nispetler değişir.⁵⁷

Sonuç olarak İbn Sînâ, a) harekette hareketin uçları arasında gerçek zıtlığın şart olmadığı, b) üst ve alt arasında veya ayakta olmak ve oturmak arasındaki değişimin defaten değil tedricî bir süreç olarak gerçekleştiğinin kabul edilebileceği, c) harekette mekânı terk etmenin şart olmadığı, parçaların birbirlerine göre konumlarının değişiminin de bir hareket sayılabileceği, e) hareketin başlangıç ve bitiş noktalarının varsayım dayanabileceği gibi yeni teorik gerekçelerle konumsal hareketi kabul etmektedir. İbn Sînâ, en uzak feleğin hareketini mekân kategorisindeki hareketle açıklamakta yetersiz kalan tartışmalardan sonra Aristo’nun mekân anlayışına bağlı kalmakta ancak konum kategorisinde de hareket olduğunu kabul ederek en uzak feleğin hareketine

55 İbn Sînâ, *Fizik*, I, 113; Râzî, *el-Mebâhis*, I, 682-683.

56 İbn Sînâ, *Fizik*, I, 129.

57 İbn Sînâ, *et-Ta’likât*, s. 43.

sistem içinde tutarlı bir açıklama getirebilmektedir. Fakat bunun ötesinde İbn Sînâ sorunun sadece en uzak feleğin hareketiyle sınırlı olmadığını görmüş ve geliştirdiği konum kategorisinde hareket teorisini el-Mebde'de belirttiği üzere diğer feleklere ve bütün dairesel hareketlere uygulamıştır. Böylece dairesel ve doğrusal hareket arasında kesin ayırım koyan İbn Sînâ'nın dairesel olan feleğin, değirmenin, dönme dolabın ya da topacın hareketine yeni bir açıklama getirmiştir.

İbn Sînâ'dan Sonra

İbn Sînâ'dan sonra konumsal hareketle ilgili dört temel yönelimden söz etmek mümkündür. (a) Bunlardan biri İslam coğrafyasının batısında göklerin mekânı ve hareketi konusunda Aristo'nun aslı düşüncesine dönmeyi teklif eden Aristo'nun Fizik kitabının şarihleri İbn Bâcce ve İbn Rüşd'ün yönelimidir.⁵⁸ (b) İkincisi mütekellimlerin de dâhil olduğu doğudaki İbn Sînâ takipçilerinin konumsal hareketle ilgili sadece açıklayıcı yönelimleridir. (c) Üçüncüsü Hidâyetü'l-hikme şerhinde Meybûdî'nin dört kategori dışındaki kategorilerde de hareket olduğuna dair iddiasıdır. (d) Dördüncüsü ise Kutbuddin-i Şirâzî (ö. 710/1311)'nin göklerin hareketi problemiyle ilgili mekânın yeniden tanımlanması gerektiği teklifidir.

(a) İbn Sînâ'nın hareketle ilgili tasarruflarının İbn Bâcce'nin şerhinde bir yansımasını göremiyoruz. İbn Bâcce hareketin tanımı, gerçekleştiği kategoriler ve harekette bulunması gereken şartlar konusunda Aristo şarihlerinin çabalarından ve İbn Sînâci hareket tanımından, hareketin konum kategorisinde gerçekleşebileceğinden ve zıtlık dışındaki karşıtlıkların da harekete imkân verdiği gibi önermelerden habersizce Aristocu pozisyonu tekrarlar. Ona göre konum kategorisinde zıtlık bulunmadığı için hareket yoktur. Hareket sebebiyle konumda gerçekleşen değişimler de mekân kategorisinde hareket olarak sayılmalıdır.⁵⁹

İbn Rüşd, İbn Bâcce'yi kısmen tekrar etmekle beraber Fârâbî ve İbn Sînâ'nın önerileri doğrultusunda Aristo'nun görüşlerini tekrar ele alır. İbn Rüşd, orta ve büyük şerhte hareketin nicelik, nitelik ve yer kategorisinde gerçekleştiğini belirtir.⁶⁰ Onun konuyla ilgili görüşlerinin detayı es-Semâü't-tabîî kitabında bulunur. Burada Aristo'nun göklerin arazi olarak bir mekânda olduğu ifadesiyle ilgili yorumları Fârâbî'nin bugün kaybolmuş fizik şerhinden ve İbn Bâcce'nin şerhinden aktarır. Nakline göre Themistius'un görüşüne yakın bir şekilde Fârâbî, kürevî olan âlemin mekânının onun içbükeyi olduğunu yani mekânı çevresinde hareket ettiği sakin cismin sınırı olduğunu, kürevî olması nedeniyle kuşatılan değil kuşatan olduğunu belirtmiştir. Döngüsel hareket eden cismin,

58 Bu ikisi dışında Aristo'nun *Fizik* kitabına şerh yazanlardan Ali b. Rıdvan el-Mısrî'nin (ö. 1061) Aristo-tele ve şarihleri arasında arayış bulmaya çalışan bir kitap olarak tanıtılan *Kitabu'l-İntisar li-Aristotalis* adlı eseri ile Abdüllatif el-Bağdâdî (ö. 629/1231)'nin telhisinin nüshalarını henüz bilmiyoruz. Bedevî, "Tasdîr Amm", s. 18.

59 İbn Bâcce, *Şerhü's-Semâi't-tabîi li'l-Aristotalis*, nşr. Macid Fahri, 2. bs. (Beyrut: Dârü'n-Nehar li'n-Neşr, 1991), s. 53-68.

60 Lettinck, *Aristotle's Physics*, s. 443.

etrafında döndüğü, kendisinin parçası olmayan ama ondan ayrı ve onunla bir temas doğrultusunda karşılaşan sakin bir cisme ihtiyacı vardır. Zira doğal küre olması bakımından etrafında döneceği bir merkeze ihtiyaç duyar. Küre olan cisim içbükeyiyle bir mekândadır ve onun mekânı etrafında döndüğü sakin cismin sınırlandırır. İbn Bâcce ise kürenin bir mekânda bizzat bulunduğunu belirtmekte ise de bu kuşatan ve kuşatılanın tek bir mekânda bulunmasını gerektirir. İbn Rüşd'e göre Fârâbî'nin Aristo yorumu İbn Bâcce'nin yorumundan daha açık ise de en doğrusu şudur:

Kendi merkezini kuşatan küre, arazî olarak bir mekândadır. Bununla şunu kast ediyorum: Kürenin merkezi bizzat bir mekândadır. Bizzat bir mekânda olması açısından o, kuşatılıdır, yoksa kuşatan değildir. Kuşatan kuşatılanın karşıtıdır. O zaman gök örneğinde olduğu gibi kendisini kuşatan bir şeyin olmadığı her cisim, bizzat bir mekânda olamaz. O ancak bir mekânda olan şey etrafında -ki o merkezdir- döndüğü cihetten bir mekândadır. Kuşatılında olması açısından bil-arazdır. İşte Aristo'nun "göksel cisim bir mekânda ancak arazî olarak bulunur" sözünün anlamı budur.⁶¹

Bu görüşler Farabî, İbn Bâcce ve İbn Rüşd'ün şerhlerinin Aristo'nun fikri etrafında geliştiğini gösterir. İbn Sînâ'nın dairesel hareketin bir mekânda değil de konumda gerçekleştiği fikri ise İbn Rüşd tarafından bir sapma olarak değerlendirilmiştir. İbn Rüşd şöyle demektedir:

"İbn Sînâ'nın döngüsel hareketin asla bir mekânda olmadığı, ancak konumda olduğu görüşüne gelince ben anlamadım ki ve tahmin edemiyorum ki acaba o bununla cismin bir konumdan başka bir konuma bütünüyle mekânı değişmeden intikal ettiğini mi kast ediyor? Eğer kast ettiği buysa bu, doğrudur. Eğer bununla cismin hareketinin konum kategorisinin kendisinde gerçekleştiğini kast ediyorsa bu doğru değildir. Zira aşağıda açıklayacağız ki konum kategorisinde kesinlikle hareket yoktur."⁶²

Konum kategorisinde hareketin gerçekleşmeyeceği Aristo'dan beri onda zıtların olmadığı ile açıklanmıştı. İbn Sînâ konum kategorisinde zıtlar olmasa da diğer karşıtlardan herhangi birinin bulunabileceğini ve dahası konumda zıtların bulunduğunun da kabul edilebileceğini belirtmişti. İbn Rüşd karşıtları tek tek ele alarak hangi tür karşıtlığın hareketi mümkün kılacağını araştırır. Buna göre karşıtlar (mütekabil) (i) icab ve selb karşıtlığı, (ii) adem ve meleke karşıtlığı (iii) görelilerin karşıtlığı (iv) zıtların karşıtlığı şeklinde olabilir. İcab ve selb karşıtlığı cevherin varagelişi ve yoğagidişi şeklinde olup yukarıda geçtiği üzere bu değişim olmakla birlikte hareket değildir. Hareket, bilkuvve olanın bilkuvveligi açısından kemali olunca ve bu tedrici olarak belli bir süreci işaret ettiğine göre âdem-meleke karşıtlığında da görelilerin karşıtlığında da belli bir zamandan bahsetmek mümkün değildir. O zaman geriye zıtların karşıtlığı kalmaktadır. Zıtlar da iki sınıftır. Birincisi çift ve tek gibi, sağlık ve hastalık gibi ikisi arasında orta derecelerin olmadığı zıtlardır. Bu tür zıtlarda zamanı ve ara geçişleri mümkün kılacak ortalar bulunmadığı için hareket yoktur. O halde sadece geriye orta

61 İbn Rüşd, *es-Semâü'l-tabîi*, s. 55-56.

62 İbn Rüşd, *es-Semâü'l-tabîi*, s. 56.

dereceleri barındıran zıtlarda hareketin gerçekleştiği kabul edilmelidir. Bu zıtlar da ancak yerde, nicelik ve niteliktedir. O halde konum kategorisinde hareketten bahsetmek mümkün değildir.⁶³

(b) İbn Sînâ'nın doğudaki takipçilerinden örneğin Behmenyâr (ö. 458/1066), et-Tahsîl'de tartışmanın arka planından habersiz görünmektedir. O sadece eş-Şifâ ve en-Necât'ta yer alan konumsal hareketle ilgili ifadeleri nakledip bu hareketi feleklerle ve mekânı değişmediği halde kendi etrafında dönen cisimlerle ilgili olduğunu belirtmektedir.⁶⁴ Sâvî (ö. 540/1145),⁶⁵ Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî (ö. 547/1152),⁶⁶ Tûsî (ö. 672/1274),⁶⁷ İbn Kemmûne (ö. 676/1277),⁶⁸ Molla Sadra (ö. 1050/1641)⁶⁹ gibi müellifler konumsal hareketi, dolap ya da değirmen gibi bir merkez etrafında dönen hareketlerle ilgili olarak nakletmekle yetinmektedirler. İbn Sînâ şârihleri Râzî'nin ve Tûsî'nin İşârât şerhlerinde konuyla ilgili açıklamaları da tartışmanın tarihi geçmişine bir atf olmaksızın İbn Sînâ'ya dayanmaktadır. Yazarı belli olmayan en-Nüket ve'l-fevâid adlı bir başka İbn Sînâcı metinde de hareketin zatî olarak mezkûr dört kategoride gerçekleştiği belirtilir.⁷⁰ Müteahhir dönemdeki birçok kelam ve felsefe metninde de "herkes tarafından bilindiği üzere konum kategorisinde hareket vardır" şeklinde ifadeler vardır. Bu metinlerde konum kategorisinde hareketin takririnden sonra yukarıda Rodoslu Eudemous'un itirazı İbn Sînâ veya Râzî'deki formuyla yine oldukça yaygındır.⁷¹ Bunun dışında İcî (ö. 756/1355), feleğin bilfiil parçaları olmadığı için hareketinin mevhum olduğu düşüncesi ile bütün hareket etmezken parçaların dışardaki varlıklara nispetinin değişiminin nasıl mümkün olduğu gibi daha önce tartışılmış problemleri tekrar gündeme getirmektedir.⁷²

(c) Bu yaklaşımlar içerisinde konum kategorisindeki hareketin sadece dairesel harekete hasredilemeyeceğine ilişkin bir tartışmaya atıf yapılabilir. Buna göre Ebherî (663/1264)'ye karşı Kâdî Mîr (909/1503) konumsal hareketin tanımının bir konumdan bir başka konuma tedrici olarak intikal olarak tanımlandığında konumsal hareketin dairesel harekete hasredilemeyeceğini belirtir. Zira ona göre ayakta duran birisi

63 İbn Rüşd, *es-Semâü'l-tabîi*, s. 71-73.

64 Behmenyâr, *et-Tahsîl*, İran Milli Meclis Ktp., nr. 10018, 2. Makale: Hareket md.

65 Ömer Sehlân es-Sâvî, *el-Besâirü'n-Nasriyye*, nşr. Muhammed Abduh, (Bulak: Matbaatü'z-Zahire, 1317 h.) s. 34.

66 Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, *el-Mu'teber fi'l-hikme*, (Haydarabad: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1357), II, 28.

67 Tûsî, *Musariu'l-musâri'*, nşr. Hasan Muizzi, (Kum: Kütüphane-i Hazret-i Ayetü'llah el-Uzma el-Maraşî en-Necefi, 1985), s. 194.

68 İbn Kemmûne, *el-Cedid fi'l-hikme*, nşr. Hamid Mer'id el-Kübeysi, (Bağdad: Câmîatu Bağdad, 1982), s. 322.

69 Sadreddin eş-Şirazi, *el-Hikmetü'l-mütealiyye fi'l-esfâri'l-akliyyeti'l-erbaa*, (Beyrut Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1981), III, 80.

70 *en-Nüket ve'l-fevâid*, Süleymaniye Ktp. Feyzullah Efendi, nr. 1217, vr. 91b.

71 İbn Sînâ, *Fizik*, I, 130; Râzî, *el-Mebâhis*, I, 700-701; İsfahânî, *Metâliu'l-enzâr 'alâ metn-i Tevâli'i'l-envâr*, (Kahire: Dâru'l-Kütübî, 2008), s. 104; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, II, 416.

72 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, nşr. Muhammed Bedrüddin, (Mısır: Matbaatü's-Saade, 1908), VI, 221-222.

oturduğu zaman dairesel olarak hareket etmemesine rağmen konumsal olarak hareket etmiş olur.⁷³ Lârî (ö. 979/1572)'nin bu görüşe itiraz etmeyip Ebherî'nin ifadelerinin örnek olduğunu yoksa tarif olmadığını belirten ifadelerine bakılırsa geç dönemde konumsal hareket, feleklerin döngüsel hareketi ve mekân problemi ötesinde sırf konum kategorisiyle ilişkisi bağlamında ele alınmaya başlanmıştır.⁷⁴

Meybûdî'nin açıklamalarındaki daha ilginç nokta onun dört kategori dışındaki diğer kategorilerde de hareketin olduğuna dair iddialarıdır, ancak bu tartışmanın ulaştığı nokta İbn Sînâ'nın düşüncesine varmaktadır. Hareketin bütün kategorilerde gerçekleştiğine dair benzer bir pozisyonun daha önce Theophrastus tarafından savunulduğu belirtilmişti. Meybûdî, izafet kategorisinde hareket olduğunu bazı misallerle açıklar. Ona göre bir başka sudan daha sıcak olan bir suyun, nitelik kategorisindeki hareketi sonucunda sıcaklığının düşmesiyle sıcaklığı diğerinden daha zayıf bir noktaya intikal edecektir. Bu da açıkça daha şiddetlilik olan bir izafetten daha zayıflık olan bir başka izafet türüne doğru tedricî bir intikaldir. Aynı şekilde yer, nicelik ve konum kategorisindeki hareketler de bir tür izafet barındırırlar. Yüksek bir yerden alçak bir yere doğru intikal eden bir yer hareketi yukarı ve aşağı izafetlerini barındırır. Bir şeyin niceliksel olarak daha büyük olandan daha küçük olana doğru hareketi de bir izafet hareketidir. Benzer durumlar şerefli bir konumdan daha düşük bir konuma hareket bakımından da tasarlanabilir. Meybûdî iyelik kategorisinde harekete ise bir sarığın aşağıya ya da yukarıya doğru hareket ettirildiğinde onu çevreleyen heyetin onun mekândaki hareketine bağlı olarak değişmesini örnek olarak verir. Suyun daha az sıcaklıktan daha fazla sıcaklığa doğru tedricî olarak artması infialde harekete, sıcaklığın artışı kabul eden istidadın artması da fiilde harekete örnek olarak verilir. Zaman kategorisinde hareket ise İbn Sînâ tarafından zamanın sürekliliğine binaen bir seneden bir seneye bir aydan öteki aya intikal tedricî değil defaten olduğu için kabul edilmez.⁷⁵ Cürcânî, mekânın sürekliliği ile zamanın sürekliliği arasındaki benzerlikten hareketle mekânda hareketin tedricî olarak gerçekleştiği gibi zamanda da tedricî olarak hareketin gerçekleşmesinin kabul edilmesi gerektiğini belirtir. Bu görüşe itiraz olarak zamanın mekâna kıyasını, kıyas maa'l-farık olduğu düşüncesini naklettikten sonra Akkirmânî, Cürcânî'nin görüşünü tercih etmektedir. Kâdî Mîr, hareketin dört kategoriye sınırlanmasının mümkün olmadığını ancak her hareketin bu dört kategoriye birlikte gerçekleşeceğini belirtmektedir. Lârî ise Kâdî Mîr'in bu görüşünden hareketle hareketin dört kategoride bizzat gerçekleştiğini diğer kategorilerde ise tebaan gerçekleştiğini söylemektedir.⁷⁶ Böylece Kâdî Mîr, Lârî ve Akkirmânî'nin bu tartışmaları döngüsel olarak hareket edip nihayetinde İbn Sînâ'nın görüşlerine varır ki İbn Sînâ da zaten "Hareketin başkası olmadan tek başına vaki olduğu kategorilerin açıklaması" başlığıyla bizzat hareketin gerçekleştiği dört kategoriye saymıştı.⁷⁷

73 Kadî Mîr, *Şerhu Hidâyeti'l-hikme*, (İstanbul: Daru't-Tıbaati'l-Amire, 1308), s. 73.

74 Akkirmânî, *İklilü't-terâcîm*, (İstanbul: Daru't-Tıbaati'l-Amire, 1266), s. 40.

75 İbn Sînâ, *Fizik*, I, 128;

76 Akkirmânî, *İklilü't-terâcîm*, s. 40-41.

77 İbn Sînâ, *Fizik*, I, 122.

(d) Konuyla ilgili dikkat çekilmesi gereken açıklamalardan biri, Themistius'un çözümüne dönen Kutbüddin eş-Şirâzî'nin teklifidir. İbn Sînâ mekânın yüzey olduğu görüşünü savunanların en güçlü delillerinden biri olarak en uzak feleğin hareketini verdiklerini belirtir. Mekânın yüzey olduğu fikrine (Yahyâ en-Nahvî'nin görüşü) göre en uzak felek bir mekânda hareket ediyorsa ve bu mekân Aristocu anlamda bir mekân değilse problem mekânın yüzey olduğu ileri sürülerek aşılabilir.⁷⁸ İbn Mübârekşâh (ö. 784/1382)'ın nakline göre Şirâzî, benzer bir problemten hareket ederek Aristocu/İbn Sînâcı "cismin dış yüzeyine temas eden kuşatan cismin iç yüzeyi" şeklindeki mekân yerine mekânın "mutlak olarak yüzey" şeklinde kabul edilmesi gerektiğini belirtir. Şirâzî'nin bu iddiası en uzak feleğin hareketi problemine İbn Sînâ'nın önerdiği çözümü atlamakta ve klasik Yunan şarihlerine özellikle Themistius'un çözümüne dönmektedir. Nitekim Şirâzî, mekânın neden mutlak olarak satıh olarak ele alınması gerektiğini anlatırken "çünkü en üst felek hareketlidir, dolayısıyla onun sadece kendisinin kuşattığı yüzey olarak tek bir mekânı vardır. Orta feleklerin ise hem kuşatan hem kuşatılan satıhları olarak iki mekânı vardır" demektedir.⁷⁹ Şirâzî'nin önerisinin detaylarını, İbn Sînâ'nın çözümünü neden terk edip Themistius'un görüşüne dönme ihtiyacı duyduğunu haşiyeden öğrenemesek de özellikle astronomiye dair birçok eser yazan Şirâzî'nin konuyla ilgili düşünceleri üzerinde durulmaya değerdir. Son olarak Devvânî'nin, işrakî bir ilkeyi hareket konusuna dâhil etmek istediğini belirtebiliriz. Devvânî, unsurî maddenin istidadî nitelikte bir hareketi, feleklerin cirmlerinin vazî hareketi ve feleklerin nefislerinin de işrakî nitelikte bir hareketi olduğunu belirttikten sonra hiyerarşik düzendeki bu hareketlerin birbirleriyle bir bütünlük içinde olduklarını belirtir.⁸⁰

Sonuç

Felsefî anlamda bir problemin ortaya atılması, tartışılması ve kavramsallaştırılması uzun bir süre gerektirir. Kavramın uyumluluk, tutarlılık, yeterlilik ve eleştiri süzgeçlerinden geçmesi, diğer kavramlarla ilişkisinin kurulması, felsefî sistem içinde yerleşmesi, nihayet bir problemi çözmesi için önce adeta bir bulut halinde belirip bilahare billurlaşarak katre haline gelmesi ve eksik tasavvurunun tamamlanması, tanımlanması ve nihayet isminin konulması gerekir ve bu sanıldığı kadar kolay değildir. Nitekim bizim burada incelediğimiz "konum kategorisinde hareket düşüncesi ve bunun kavramsal ifadesi "konumsal hareket" (el-hareketü'l-vaziyye) de onlarca imparatorluk ve devletin kurulup yıkıldığı uzun bir sürede birçok filozofun çabası ve İbn Sînâ'nın dehasıyla ancak ortaya çıkabilmiştir.

Göklerin hareketi bağlamında modern dönemde konuya dikkat çeken McGinnis, İbn Sînâ'nın göklerin hareketini açıklamak üzere kabul ettiği konumsal hareke-

78 İbn Sînâ, *Fizik*, I, 148-149; Râzî, *el-Mebâhis*, I, 360-361.

79 Kutbüddin eş-Şirâzî, *Hâşiye 'alâ Hikmeti'l-'ayn*, İbn Mübârekşâh, *Şerhu Hikmeti'l-'ayn*, nşr. Muhammed Cân el-Kerîmî, (Kazan: Şerif Can Hasan Can Matbaası, 1319), içinde, s. 239.

80 Celaleddin ed-Devvânî, *Şevâkilü'l-hûr fî şerhi Heyâkilü'n-nûr, Selâsü Resâil ve bi-zeylihi Risâle-i Heyâkilü'n-nûr*, nşr. Ahmed Tubesrikânî, (Meşhed: Asitân-i Kutsi Radavi Bünyad-i Pijuheşhay-i İslam, 1411), içinde s. 206-207.

ti İskender el-Afrodisi'nin ektiğini biçmek şeklinde değerlendirmektedir. Oysa İbn Sînâ'nın teklifine gelinceye kadar McGinnis'in gösterdiği kadarıyla Aristo'nun Yunan-Helen şarihleri döneminde ve bizim gösterdiğimiz kadarıyla İslam dünyasında özellikle Kindî, Fârâbî ve İbn Adiy tarafından hazırlayıcı fikirler ileri sürülmüştür. İbn Sînâ'ya göre kendi yorumuna izin veren bir başka etken de konum kategorisinde hareketi dışlamayan Aristo'nun kendisidir.

Aristo'nun sınırlı evren, mekân ve hareket telakkileri arasındaki giderilemez çelişki, şarihler tarafından fark edilip işlenmiştir. Sistem içindeki çözüm önerileri yeni çelişkiler ve tutarsızlıklar doğurmuştur. Yayha en-Nahvî ise problemi sistem dışına çıkararak yani Aristo'nun mekân tanımını reddedip boyutlar teorisini kabul ederek çözmek istemiştir. İslam dönemindeki yorumlar ise İbn Sînâ'nın çözümüne giden yolu açmıştır. Önce Kindî doğrusal ve dairesel hareketi iki farklı tür olarak kabul etmiş, ardından İbn Adiy Aristo'nun sistemi içindeki esnek noktaları göstermiştir. Fârâbî'nin yukarıda geçen ifadeleri bazı değişimleri konum kategorisiyle ilişkilendirmiştir. Nihayet İbn Sînâ Aristo'nun âlem ve mekân tanımına bağlı kalarak hareketin tanımı, hareketteki zıtlık ve hareketin gerçekleştiği kategorilerle ilgili yukarıda zikredilen tasarruflarda bulunarak özelde feleklerin hareketini ve genelde bütün dairesel hareketlere ilişkin yeni bir teori ileri sürmüştür. Bu teori onun doğudaki filozof ve kelamcı takipçileri tarafından tartışmasız kabul edilirken, İbn Bâcce ve İbn Rüşd, Aristo'nun aslî yorumuna dönmeyi önermişlerdir. Şîrâzî ise göklerin mekânda hareketinin ortaya çıkardığı sorunu mekân tanımını değiştirerek çözmek istemiştir. Son olarak konunun astronomi teoremlerine dair sebep ve sonuçlarının başka bir araştırmayı gerektirdiğine işaret edebiliriz.

Kaynakça

- Akkirmâni, *İklîlü'l-terâcim*, (İstanbul: Daru't-Tıbaatî'l-Amire, 1266).
- Aristoteles, *et-Tabî'at tercümetü İshak b. Huneyn maa şuruhi İbni's-Semh ve 'bni Adiy ve Mettâ b. Yûnus ve Ebi'l-Ferec İbn et-Tayyib*, nşr. Abdurrahman Bedevi, 2. bs. (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyye el-Âmme, 1984), I.
- Aristoteles, *Fizik*, trc. Saffet Babür, 2. bs. (İstanbul: YKY, 2001).
- Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, trc. Saffet Babür, (Ankara: BilgeSu, 2013).
- Behmenyâr, *et-Tahsil*, İran Milli Meclis Ktp., nr. 10018.
- Bekir Karlğa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005).
- Benjamin Morrison, *On Location: Aristotle's Concept of Place* (Oxford, UK: Clarendon Press, 2002).
- Cürçânî, *Kitâbu'l-Ta'rifât*, (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985).
- Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, nşr. Muhammed Bedrüdînn, (Mısır: Matbaatü's-Saade, 1908), VI.
- Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Hasan Çelebi ve Siyalkûtî haşiyesiyle birlikte, (Kahire: Matbaatü's-Saade, 1907), VI.
- Celaleddin ed-Devvânî, *Şevâkilü'l-hür fi şerhi Heyâkilü'n-nür, Selâsü Resâil ve bi-zeylihi Risâle-i Heyâkilü'n-nür*, nşr. Ahmed Tubesrikânî, (Meşhed: Asitân-i Kutsi Radavi Bünyad-i Pijuheşhay-i İslam, 1411), içinde.
- Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, *el-Mu'teber fi'l-hikme*, (Haydarabad: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1357), II. *en-Nuket ve'l-fevâid*, Süleymaniye Ktp. Feyzullah Efendi, nr. 1217.

İBN SİNÂ'NIN KONUM KATEGORİSİNDE HAREKET DÜŞÜNÇESİ VE
"KONUMSAL HAREKET" KAVRAMININ TARİHİ

- Fârâbî, "Cevâbatün li-mesâil süile 'anhâ", *Risâletân felsefyyetan*, nşr. Cafer Al-i Yasin (Beyrut: Dârü'l-Menahil, 1987) içinde.
- Fârâbî?, *Uyûnü'l-mesâil*, trc. Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik, 2003) içinde.
- Helen S. Lang, *The Order of Nature in Aristotle's Physics Place and the Elements*, (New York: Cambridge University Press, 1998).
- İbn Bâcce, *Şerhü's-Semâi't-tabii li'l-Aristotales*, nşr. Macid Fahri, 2. bs. (Beyrut: Dârü'n-Nehar li'n-Neşr, 1991).
- İbn Kemmûne, *el-Cedîd fi'l-hikme*, nşr. Hamid Mer'îd el-Kübeysi, (Bağdad: Câmîatu Bağdad, 1982).
- İbn Kemmûne, *et-Tenkihât fi şerhi'l-Telvihât*, Tahran Kütübhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi Millî, nr. 1850.
- İbn Rüşd, *el-Cevâmî' fi'l-felsefe: kitâbü's-semâi't-tabii*, ed. Josep Puig; thr. Albertus Zimmermann, Salvador Gomez Nogales. (Madrid: Instituto Hispana-Arabe de Cultura, 1983).
- İbn Rüşd, *Metafizik Şerhi*, trc. Muhittin Macit, (İstanbul: Litera, 2004).
- İbn Sînâ, *el-Hidâye li Ibn Sînâ*, nşr. Muhammed Abduh, 2. bs. (Kahire: Mektebetü'l-Kahireti'l-Hadise, 1974).
- İbn Sînâ, *el-Mebde ve'l-me'âd*, nşr. Abdullah Nûrânî-Mehdi Muhakkık, (Tahran: Müessese-i Motaleat-İslâmî Danişgah-ı McGill Şube-i Tahran, 1984/1363).
- İbn Sînâ, *el-Mübâhasât*, nşr. Abdurrahman Bedevî, *Aristo inde'l-Arab*, 2. bs. (Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 1978), içinde.
- İbn Sînâ, *et-Ta'likât*, nşr. Abdurrahman Bedevî, (Kum: Mektebetü'l-İlâmi'l-İslâmî, 1984).
- İbn Sînâ, *Fizik*, I, 130; Râzî, *el-Mebâhis*, I, 700-701; Isfahânî, *Metâliu'l-enzâr 'alâ metn-i Tevâlî'i'l-envâr*, (Kahire: Dârü'l-Kütübî, 2008), s. 104; Teftâzânî, *Şerhü'l-Makâsîd*, II.
- İbn Sînâ, *Kitâbu'l-Hudûd, Livre Des Definitions*, ed. A.M. Goichon, (De l'Institut Français D'archeologie Orientale Du Caire, 1963).
- İbn Sînâ, *Kitâbu'n-Necât*, nşr. Macid Fahri, (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.).
- İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: Fizik*, trc. Muhittin Macit, Ferruh Özpilavcı, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), I.
- Jon McGinnis, "Positioning Heaven, The Infidelity of a Faithful Aristotelian", *Phronesis*, (2006/51, 2, f2), s. 140-161.
- Jules Janssens, "İbn Sînâ Önemli Bir Bilim Tarihçisi", *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler II = International Ibn Sina Symposium Papers II*, ed. Mehmet Mazak, Nevzat Özkaya, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş., 2008).
- Kadı Mîr, *Şerhu Hidâyeti'l-hikme*, (İstanbul: Daru't-Tibaati'l-Amire, 1308).
- Keimpe Algra, *Concept of Space in Greek Thought*, (Leiden: Brill, 1994).
- Kindî, *Kitâbü'l-Cevâhiri'l-hamse, Resâilü'l-Kindî el-felsefyye*, nşr. Muhammed Abdülhâdî Ebû Ridde, (Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî, 1953), içinde, II.
- Kutbüddin eş-Şirâzî, *Hâşiye 'alâ Hikmeti'l-'ayn*, İbn Mübârekşâh, *Şerhu Hikmeti'l-'ayn*, nşr. Muhammed Cân el-Kerimî, (Kazan: Şerif Can Hasan Can Matbaası, 1319), içinde.
- M. Cüneyt Kaya, "Şukûk alâ 'Uyûn: 'Uyûnü'l-mesâil'in Fârâbî'ye Âidiyeti Üzerine", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 27 (2012), s. 29-67.
- Muhammed Atif Irakî, *el-Felsefetü't-tabiiyye inde İbn Sînâ*, 2. bs. (Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 1983).
- Muhittin Macit, *İbn Sînâ'da Doğa Felsefesi ve Meşşâi Gelenekteki Yeri*, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006).
- Ömer Sehlân es-Sâvî, *el-Besâirü'n-Nasırıyye*, nşr. Muhammed Abduh, (Bulak: Matbaatü'z-Zahire, 1317 h.).
- Paul Lettinck, *Aristotle's Physics and Its Reception in the Arabic World* (Leiden: E. J. Brill, 1994).
- Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fi ilmi'l-ilâhiyyât ve'tabi'yyât*, nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1410/1990).

-
- Râzî, *Mûlahhas fi'l-mantık ve 'l-hikme*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr.: 1730.
- Richard Sorabji, *The Philosophy of the Commentators 200-600, II, Physic*, (New York: Cornell University Press, 2005).
- Sadreddin eş-Şirazi, *el-Hikmetü 'l-mütealiyye fi'l-esfâri 'l-akliyyeti 'l-erbaa*, (Beyrut Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1981), III.
- Salih Günaydın, Fahreddin er-Râzî'nin Düşünce Sisteminde Mekân Kavramı, yüksek lisans tezi, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2013).
- Şehrezûri, *Resâilü 'ş-Şecereti 'l-ilâhiyye fi ulûmi 'l-hakâiki 'r-rabbâniyye*, nşr. Necefkülfî Habibi, (Tahran: Müessesesi-i Pejuhişi Hikmet ve Felsefe İnan, 1385), II.
- Teftâzânî, *Şerhu 'l-Makâsid*, nşr. Abdurrahman Umeyre, (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1998), II.
- Tûsî, *Musariu 'l-musâri'*, nşr. Hasan Muizzi, (Kum: Kütübhanesi-i Hazret-i Ayetullah el-Uzma el-Maraşî en-Necefi, 1985).
- Yaşar Aydın, *Fârâbi'de Tanrı-İnsan İlişkisi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002).